

أعطيك الصوف. من أنا؟ (الخروف).
 أعطيك اللحم. من أنا؟ (البقرة).
 أصيح باكرا كل صباح. وأوقظ الفلاح. من أنا؟ (الديك).
 أنا حشرة حمراء بنقط سوداء. من أنا؟ (الدعسوقة).
 لي عنق طويل. من أنا؟ (الزرافة).

Когда мы спрашиваем, кто продает лекарства, мы раскрываем денотат слова «аптекарь», и в то же время вопрос содержит смысл слова, что позволяет студенту глубже осознать концептосферу арабского языка. Наряду с этим идет процесс расширения значения лексем благодаря рядом стоящим словам. Также загадки содержат информацию ментального характера. В русском восприятии корова дает молоко, а из этой загадки мы видим, что для араба корова является источником мяса. Это когнитивная информация позволяет иностранцу вникнуть в концептосферу языка араба. Разгадывание загадок развивает способность к анализу, обобщению, формирует умение самостоятельно делать выводы, умозаключения, умение четко выделить наиболее характерные, выразительные признаки предмета или явления.

В начальном этапе усвоения арабского языка большую роль играют языковые игры, как один из видов раскрытия концепта слова. Каждый вид должен иметь конкретную цель и задачи в освоении концептосферы арабского

языка.

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток – Запад, 2010.
2. Тлеужанова Г.К., Омарова С.К. Развитие лексических навыков с использованием компьютерных технологий в иноязычном образовании // Иностран. языки в школах Казахстана. – 2009. – 6 [48].
3. Коньшева А.В. Игровой метод в обучении иностранному языку. – Минск: «Четыре четверти», 2008.
4. Фокина К.В., Тернова Л.Н., Костычева Н.В. Методика преподавания иностранного языка. – М, 2008.
5. Негневицкая Е.И. Иностранный язык для самых маленьких: вчера, сегодня, завтра // Иностранные языки в школе. – 1987. – № 6.
6. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. М., 1989.

***

Мақала араб тілін игеру үдерісіндегі сөздер концептілерін анықтау түрлеріне арналған. Автор араб сөздерін тез меңгерудің негізгі әдістерінің бірі – оқу ойындарының, оның ішінде сөзжұмбақтар, жаңылтпаштардың сөз концептілерін айқындаудағы маңыздылығын көрсетеді.

***

This article describes types of disclosure of the concept words in the learning of the Arabic language. The author shows that the rapid acquisition of Arabic words is to understand concepts of word in language games, tongue-twisters, puzzles, etc.

Н.Н. Кайранбаева

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ШАРТ МӘНІН БЕРУШІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Түрік тіл білімі тарихында шартты құрмалас сөйлем туралы көптеген зерттеулер жүргізілді. Әсіресе ХХ ғасырдың 40-жылдарынан кейін мемлекеттің «Түрік тілі ұйымы (Türk Dil Kurumu)» көмегімен жаңа бағыттарының зерттеу жұмыстары көрсетіліп, түрік тілі грамматикасына енгізілді. Дәстүрлі көзқарасты топқа жататын лингвистердің еңбектерінде шартты құрмалас сөйлем терминдерінің түрлі атауларына (şart birleşik çekim, birleşik kipli fiillerin şartı, birleşik kiplerin şartı, tümleme şart cümlesi, koşul bileşik zamanı) қарамастан, жалпы оларды классификациялау бір-біріне ұқсас болып келеді. Олардың қатарына М. Ергин, З. Коркмаз, С. Гүнеш, т.б. грамматистердің еңбектерін атауға болады. Олардың топтастырулары бойынша шартты рай жұрнағы арқылы жасалған шартты құрмалас сөйлемнің негізгі алты түрі бізге белгілі. Бұл алты түрден басқа бір түрі қарапайым шартты сөйлем, екі түрі жедел және ежелгі өткен шақпен жасалған

түрлер және қатпарлы (қабаттанған) шартты сөйлемнің он екі түрі бар. Соңғы қатпарлы түрі қазіргі түрік тілінде өте сирек кездеседі, дегенмен грамматикалық оқулықтарда шартты құрмаластың бұл түрі лингвистика ғылымының теориялық бөлімінде қарастырылады. Жалпы санағанда, түрік тіліндегі шартты құрмалас сөйлемнің құрылымдық-семантикалық жағынан жиырма бір түрді көрсетуге болады. Кейбір құрылымдық ерекшеліктерді санамағанда, олар бір-біріне мағыналық тұрғыдан біраз ұқсас болып келеді.

Түрік тілінің түрлі мәселелеріне арналған 16 кітап пен 16-ға жуық зерттеу жұмыстардың авторы, профессор, доктор Зейнеп Коркмаз, түрік тіл білімінің «атасы» Мухеррем Ергиннен кейін, елеулі үлес қосқан грамматистердің бірі болып есептеледі. Ол көптеген түрік грамматистері сияқты шартты құрмалас сөйлемді «Күрделі шақтардың шарты» (Birleşik Kipli Fiillerin Şartı) деп атап, етістік түбіріне қандай

да бір шақтың жұрнағымен жасалған «-і» («ітек») қосымша етістікке шартты райдың жұрнағын жалғау арқылы жасалған құрмалас сөйлем деген анықтамасын береді /1, 765/. Мысалы: *Eğer iman vesikasını sağlam elde etmezse kaybedecek* – деген сөйлемде шартты бағыныңқы сөйлемнің предикаты «*elde etmezse*» күрделі етістіктен құрылып тұрғаны белгілі. Бірақ толығырақ жіктелінсе, «*elde etmez ise*» деген баяндауыш құрылады. Мына сөйлем сияқты: *Sizi hiçten bu derece hikmetli bir surette kim inşa etmiş ise, odur ki, sizi âhirette diriltecektir.*

Сезаи Гүнеш те өзінің «Түрік тіл білімі» атты кітабында шартты құрмалас сөйлем жайлы сөз қозғайды. Оның пікірінше, шартты құрмалас сөйлемнің алғашқы термині осман тілінде «шарттың формасы» («Sığa-i Şartııı») деп аталды. С. Гүнеш, өзге лингвистер сияқты шартты құрмалас сөйлемнің жасалу жолын, яғни қандай да бір шақтың түбіріне «-і» қосымша етістіктің шартты арқылы жалғануын растайды. Алайда ол өзгелерге қарағанда шарт мәнді формасын үш түрге жіктеп зерттейді /2, 98/:

1. Жай шақтардың шарты (Basit Kiplerin Şartı): а) негізгі шарт (gerçek şart); ә) алдыңғы шарт (ön şart).

2. Күрделі шақтардың шарты (Birleşik Kiplerin Şartı).

3. «-İ» қосымша етістіктің шарты («-İ» Fiilinin Şartı).

1. Жай шақтардың шарты (Basit Kiplerin Şartı).

С. Гүнеш «-і» қосымша етістікке жалғанған шартты рай мен белгілі бір шақтардың құрылу арқылы жасалған шақты жай шақтардың шарты деп атайды. Бұл түрге, жоғарыда айтып өткендей, шартты құрмалас сөйлемнің алты түрі кіреді. Сонымен қатар Сезаи Гүнеш жай шақтардың шартын екі түрлі шарттарға, яғни негізгі және алдыңғы шарттарға бөледі.

2. Күрделі шақтардың шарты (Birleşik Kiplerin Şartı).

Етістіктің түбіріне қандай да бір құрмалас шақтардың жұрнағы жалғана отырып, «-і» қосымша етістікке шартты рай жұрнағы жалғанса, екі формалы құрмалас шақтарды құрайды. Демек, күрделі шақтардың шартына кіретін екі түрі (“Şartın hikayesi ve rivayeti”) делінген бұл құрмалас шақтардың біреуі негізгі етістік пен екіншісі «-і» қосымша етістікке жалғанып, үш шағы бір-біріне қосылып құралады. Мұндай шақтарға басқа грамматистер «қатпарлы құрмалас шақ» (katmerli bileşik kip) деген атау береді. Мысалы: *Bu hal karşısında kalbinde Konta karşı bir kıskançlık uyandırıyorduysa, kusuru yine kendi*

beceriksizliğine ve belki de güçlük çıkarıcılığına bağlıyordu – деген сөйлемнің шартты бағыныңқы предикаты «*uyandırıyorduysa*» үш түрлі шақтан құралғанын байқаймыз: «*uyandır-*» – етістіктің түбірі, «*-iyor*» – осы шақтың жұрнағы, «*-du*» – өткен шақтың күрделі формасы, «*-sa*» – шартты рай жұрнағы.

3. «-İ» қосымша етістіктің шарты («-İ» Fiilinin Şartı).

Белгілі бір есімдерге «-i» қосымша етістікке жедел өткен шақ немесе бұрынғы өткен шақ жұрнағын жалғай отырып, екінші «-i» қосымша етістікке шартты райдың жұрнағын жалғануы арқылы жасалады. Шартты сөйлемнің мұндай түрін өзге түрік грамматистер қарастырмайды. Мысалы: *Güzeldiyse* (<*güzel i-di i-se*), *hastaymışsa* (<*hasta i-miş i-se*).

Түрік тілі ұйымының (TDK) бұрынғы басшысы, жазушы, профессор Тахсин Бангоулы шартты құрмалас сөйлемді өзге лингвистер сияқты құрылымдық жағынан емес, мағыналық жағынан жіктейді /3, 549-551/.

Шартты құрмалас сөйлемге қатысты бұл автордың жіктеуімен бірнеше түрін атап көрсетуге болады:

1. Шартты құрмалас сөйлем (Tümleme Birleşik cümle):

- болымды шартты сөйлем (olağan şart cümlesi);

- болымсыз шартты сөйлем (olmayası şart cümlesi).

2. Шылау арқылы жасалған шартты сөйлем (Bağlam şart cümlesi):

- болымды шартты сөйлем (olağan şart cümlesi);

- болымсыз шартты сөйлем (olmayası şart cümlesi).

3. Пысықтауыш арқылы жасалған шартты сөйлем (Zarfiil şart cümlesi):

- болымды шартты сөйлем (olağan şart cümlesi);

- болымсыз шартты сөйлем (olmayası şart cümlesi).

Т. Бангоулы пікірінше, шартты сөйлем (şart cümlesi) құрмалас сөйлемдердің (Tümleme Birleşik cümle) ішінде жіктелген үш түрдің бірі болып табылады. Ал мағыналық жағынан оның әрқайсысы бағыныңқы сөйлемдегі хабарланған оқиғаның жүзеге асыру-асырмауына байланысты екі түрге бөліп, болымды және болымсыз шартты сөйлем деген атау берді.

Т. Бангоулының зерттеулері бойынша, шартты құрмалас сөйлемдерден басқа шылау арқылы жасалған (bağlam şart cümlesi) және етістіктің пысықтауышы ретіндегі шартты

сөйлемдерді (zarffiil şart cümlesi) қарастырады. Негізінен, түрік грамматистің шартты сөйлемді дәл осылай жіктеуін кейін ешкім қарастырмаған, дегенмен бұл классификацияны атап кетпеуге болмас.

Шылау арқылы жасалған шартты сөйлем дегеніміз араб-парсы грамматикасынан енген «eğer», «barı», «keşke», «şayet» атты шартты бағыныңқы жалғаулықтар арқылы жасалған шартты құрмалас сөйлемдер. Мысалы, *Eğer cevap vermezse protesto edersiniz. Şayet unutmuşsam hatırlatsınlar. Eğer gelmesen gücenecektim. Eğer görmeseydi bahsetmezdik.*

«Шылау арқылы жасалған шартты сөйлемдер кейде шартты рай жұрнағын қажет етпейді», – дейді Т. Бангоулы. Бұл түр жоғарыдағы шартты сөйлем сияқты болымды және болымсыз шартты сөйлемдер деп жіктелінеді.

Шартты құрмалас сөйлемнің үшінші түрі – пысықтауыш арқылы жасалған шартты сөйлем (Zarffiil şart cümlesi). Пысықтауыш арқылы жасалған шартты сөйлем деп шартты райдан басқа шарт мәнін білдіруші пысықтауыш сөздер қолдану арқылы жасалынатын шартты құрмалас сөйлемдерді атайды.

Пысықтауыш арқылы жасалған шартты сөйлемдер «-diği takdirde», «-mesi halinde» деген шарт мәнін беруші сөздер қолданады. Мысалы,

Borcunu ödediği takdirde yeniden kredi açarsınız. Buluştukları takdirde ona anlatacaktı. Fiyatların düşmesi halinde zararınız büyük olurdu. Gecikmemiz halinde bu işten vazgeçebilirler.

Шартты құрмалас сөйлемнің бұл түрі де болымды және болымсыз шартты сөйлемдерге бөлінеді. Лингвист Т. Бангоулы шартты құрмалас сөйлемдер аясында семантикалық жақтан мынадай ерекшеліктерді көрсетеді /3, 585/:

1) Ең алдымен, болымсыз шартты сөйлем (ирреалды шартты бағыныңқы) оқиғаның жүзеге асырылмауы немесе іске асыруында күмән келтіруін білдіреді. Мысалы, «*İstersen uyardın*» деген сөйлемі негізінен болымсыз мағынаны білдіреді, сондықтан оны өзгерткенде «*Uyardın, çünkü istemedin*» деген мағына береді. Семантикалық жағынан осы тәріздес сөйлемдерді себеп-салдар құрмалас сөйлемге де жатқызуға болады дейді грамматист. Қазақ тілінде де екі құрмалас сөйлем арасында мағыналық ұқсастықтар байқалады. Мысалы, «*Ерте-рек айтқанда зой, алдын ала шара қолданар еді*» деген шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемді «*Сен ешқандай хабар бермедің, сондықтан мен еш шара қолдана алмадым*» деген себеп салалас құрмалас сөйлемге өзгертуге болады.

2) Құрмалас сөйлемдердің ішінде шартты сөйлем екі сөйлем (бағыныңқы мен басыңқы) арасында қарама-қайшылық байқалынады. «*Ancak ceza yargısının yüklemiyile şarttan beklenen sonucu değil, onun tam tersini ifade eden şart cümleleri de kurulabilir. Ve bazan da iki yargı arasındaki zıtlık bir bağlamla belirtilir*», – деп есептейді Т. Бангоулы. Сонымен қатар мұндай сөйлемдерді шартты қарсылас сөйлемдерге (şartlı karşıtlama cümlesi - proposition conditionnelle adversative) жатқызады.

Мысалы: *Akmasa da damlar. Artık mektup yazsa da cevap vermeyeceğim. Hayatı kurtulsa bile sakat kalacak.*

Жоғарыдағы сөйлемдерде бағыныңқы сөйлем негативтік формада немесе болымсыз жұрнағын қолданса, басыңқы сөйлемі бағыныңқыға қарсы мағынада қолданылады. Қазақ тілінде де дәл осындай мағынада, тіпті ортақ шартты райдың жұрнағымен жасалған құрмалас сөйлемдер қолданылады. Қарама-қарсы күрделі мазмұнды білдіретін қарсылықты салалас пен қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдері де бар. Дегенмен қарсылықты сабақтас сөйлемнің бағыныңқы баяндауышы – са/-се шартты рай жұрнағы арқылы жасалады.

Қорыта келгенде, синтаксис ғылымының тарихынан еске салатын болсақ, қазақ тіліндегі шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер жайлы зерттеулер ХХ ғасырдың басында тұрақтанып, әлі күнге дейін еш өзгеріссіз қолданыста жүр. Алайда түрік тіліндегі шарт мәнін білдіруші құрмалас сөйлемдердің зерттеулері қазақ тіліне қарағанда әлдеқайда өзгермелі әрі тұрақсыз.

1. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz. *Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi*. 3.Baskı. «Türk Dil Kurumu Yayınları» – Ankara, 2009.

2. Sezai Güneş. *Türk Dili Bilgisi. (Tarihi Gelişim, Ses, Ek, Kelime ve Cümle Bilgisi)*. 7. Basım. İzmir, 2003.

3. Tahsin Banguoğlu. *Türkçenin Grameri. Türk Tarih Kurumu. «Basım Evi» – Ankara, 1986.*

***

Данная статья посвящена изучению различных классификации условного сложноподчиненного предложения в турецком языке. Автор статьи сравнивает различные классификации ранних и современных турецких лингвистов.

***

In this article the author gives an analysis of various conditional tense in Turkish language. She has come to the conclusion that conditional tenses in Turkish languages are not investigated yet. And many Turkic linguists divide conditional tense by their own classifications.